

Natalia Mańkowska

Uniwersytet Morski w Gdyni

e-mail: n.mankowska@wpit.am.gdynia.pl

E-PARTYCYPACJA W KRAJACH UE W KONTEKŚCIE TEORII WYBORU PUBLICZNEGO

E-PARTICIPATION IN EU COUNTRIES IN THE CONTEXT OF PUBLIC CHOICE THEORY

DOI: 10.15611/pn.2018.529.17

JEL Classification: F590, H400, O380

Streszczenie: Przedmiotem rozważań niniejszej publikacji jest problematyka dotycząca rozwoju e-administracji, szczególnie w zakresie wykorzystania narzędzi e-partycypacji w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w krajach UE ukazuje wizję e-administracji wpływającej istotnie na aktywność obywateli w procesach podejmowania decyzji oraz na stan demokracji. Problematyka ta z punktu widzenia rozwoju koncepcji ekonomicznych wiąże się istotnie z teorią wyboru publicznego. Kluczowym celem niniejszego artykułu było wykazanie związków między teorią wyboru publicznego a rozwojem e-administracji, zwłaszcza w zakresie rozwoju koncepcji e-partycypacji. Drugim celem, wspierającym analizę teoretyczną, było pokazanie zasięgu problemu e-partycypacji w krajach UE. Do realizacji tego celu wykorzystano dane empiryczne pokazujące aktywność obywateli w kontaktach z władzami publicznymi za pośrednictwem Internetu oraz mierzącą stopień e-partycypacji w krajach UE.

Słowa kluczowe: e-administracja, e-demokracja, e-partycypacja, teoria wyboru publicznego.

Summary: The subject of this publication is the issue of the development of e-administration, especially in the use of e-participation tools in the European Union. E-participation is about increasing citizens' activity in decision-making processes and improving the state of democracy. This problem is significantly related to the theory of public choice. The key objective of this article was to find links between the public choice theory and the development of e-administration, especially in the area of developing the concept of e-participation. The second goal was to show the extent of the problem of e-participation in the EU Member States. Empirical data showing citizens' activity in contacts with public authorities via the Internet and measuring the degree of e-participation in EU countries were used to achieve this goal.

Keywords: e-government, e-democracy, e-participation, public choice theory.

1. Wstęp

Rozwój e-administracji powinien współcześnie wpływać na zwiększanie dostępności i jakości usług publicznych świadczonych drogą elektroniczną oraz poprawę procesów demokratycznych przez udostępnienie obywatelom narzędzi elektronicznych, które pozwolą im partycypować w decyzjach politycznych. Wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (*Information and Communication Technologies* – ICT) oraz proces wdrażania narzędzi e-partycypacji mogą znacząco wzmacniać rolę obywateli, szczególnie rozumianych jako interesariusze w danym państwie. Wyróżnia się wiele form e-partycypacji, które mogą być zastosowane w procesach demokratycznych. Analiza wpływu indywidualnych decyzji obywateli i grup interesu na działania rządu, partii politycznych i innych funkcjonujących w społeczeństwie organizacji jest przedmiotem rozważań teorii wyboru publicznego. Założenia tej koncepcji mogą mieć istotne zastosowanie z punktu widzenia oceny roli narzędzi ICT w kształtowaniu nowych zachowań i obecności obywateli w procesach podejmowania decyzji. Problematyka zwiększania zaangażowania obywateli może być bezpośrednio związana nie tylko ze sferą polityczną, ale także społeczno-ekonomiczną państwa.

Celem przeprowadzonej analizy było znalezienie związków między teorią wyboru publicznego a rozwojem e-administracji, zwłaszcza w zakresie rozwoju koncepcji e-demokracji i e-partycypacji (e-uczestnictwa). Uczestnictwo obywateli w procesach decyzyjnych może znacząco wpływać na kształtowanie się instytucji w sferze społeczno-ekonomicznej państwa. W związku z tym drugim celem niniejszego artykułu było pokazanie zasięgu problemu e-partycypacji w państwach członkowskich Unii Europejskiej (UE). Do realizacji tego celu wykorzystano dane empiryczne wskazujące aktywność obywateli w kontaktach z władzami publicznymi za pośrednictwem Internetu oraz mierzące stopień e-partycypacji w krajach.

2. Rozwój e-administracji a koncepcje e-demokracji oraz e-partycypacji

Proces wdrażania systemów informatycznych wspierających administrację państwa rozpoczął się na skutek rozwoju społeczeństwa informacyjnego. Poszczególne państwa od lat 70. ubiegłego wieku tworzą strategie rozwoju tego nowego typu społeczeństwa, charakteryzującego się wykorzystaniem technologii informacyjnych i komunikacyjnych we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Jednym z wyznaczników rozwoju jest informatyzacja administracji publicznej. Ocenia się, że proces wdrażania ICT w sektorze publicznym przekształca współczesne instytucje państwa [Sakowicz 2008]. Zmienia się sposób przekazywania (udostępniania) informacji publicznej, a w związku z tym zmieniają się relacje między obywatelami i przedsiębiorstwami a organizacjami publicznymi. Przemiany dotyczące funkcjonowania administracji państwowej powinny wpływać na [Sakowicz 2004]:

- zwiększanie sprawności działania instytucji publicznych i wzrost efektywności wykorzystania zasobów w państwie, wynikające z możliwości świadczenia usług publicznych drogą elektroniczną,
- zwiększenie aktywności obywateli w procesie podejmowania decyzji oraz poprawę stanu demokracji przez rozwój narzędzi e-demokracji.

Elektroniczna administracja (e-administracja) zwykle jest definiowana wąsko – jako świadczenie usług publicznych z wykorzystaniem narzędzi ICT. W szerszym znaczeniu przyjmuje się, że jest to jakiegokolwiek użycie nowych technologii w procesach podejmowanych przez organizacje sektora publicznego. Innymi słowy, e-administracja to zastosowanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych w procesie udostępniania informacji publicznej, w celu poprawy skuteczności menedżerskiej, promowania wartości demokratycznych oraz kreowania ram prawnych, sprzyjając przy tym intensyfikowaniu rozwoju społeczeństwa opartego na wiedzy [Gant 2008]. Koncepcja elektronicznej administracji rozwija się współcześnie w dwóch kierunkach. Z jednej strony istotną rolę pełni rozwój platform elektronicznych, przez które udostępniane są obywatelom i przedsiębiorcom wysokiej jakości usługi publiczne. Z drugiej, ważnym kierunkiem rozwoju e-administracji jest zwiększanie zaangażowania obywateli i przedsiębiorców w procesy podejmowania decyzji. Tym samym realizowana jest idea elektronicznego państwa. Rozwój państwa w myśl tej idei wiąże się także z oczekiwanymi przemianami organizacji publicznych [Stempnakowski 2007]. Pierwszą z nich jest zwiększenie, za pomocą narzędzi ICT, przejrzystości w zakresie realizowanych procesów zarządzania (procesy przewidywalne i otwarte na współpracę oraz kontrolę interesariuszy). Drugim spodziewanym efektem jest większe zorientowanie administracji państwa na realizację potrzeb zgłaszanych przez obywateli oraz przedsiębiorców. Wymiernym skutkiem przemian powinna być także większa efektywność procesów gospodarowania zasobami sektora publicznego.

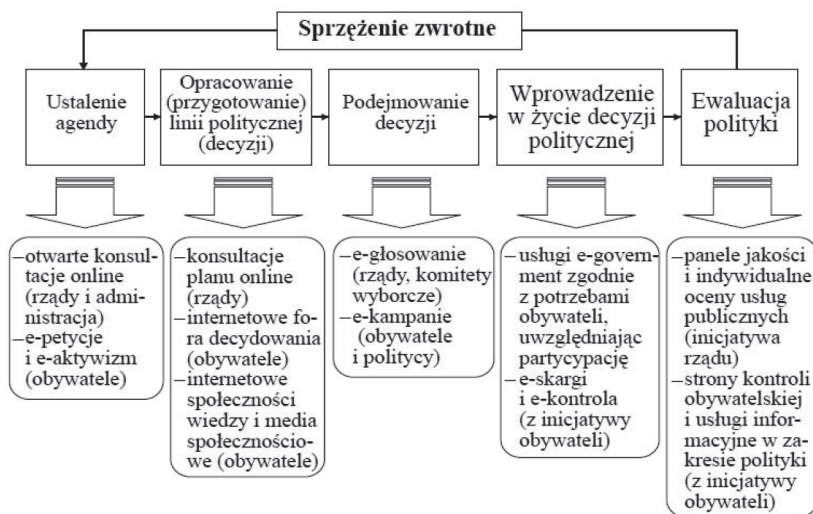
W kontekście niniejszych rozważań istotną problematykę stanowią spodziewane korzyści z rozwoju narzędzi e-demokracji. *E-demokracja* definiowana jest jako wsparcie lub inaczej wzmocnienie demokracji tradycyjnej za pomocą ICT. W myśl tej koncepcji nowe technologie powinny uzupełniać i wzmacniać procesy demokratyczne, prowadząc do wzmocnienia pozycji obywateli dzięki różnym działaniom online, obejmującym między innymi: e-rządzenie, e-debaty, e-uczestnictwo i e-głosowanie [Komisja Spraw Konstytucyjnych 2017]. W strategiach rozwoju społeczeństwa informacyjnego można znaleźć także wytyczne dotyczące tworzenia elektronicznego państwa za pośrednictwem takich inicjatyw, jak m.in. [MSWiA 2008]:

- umożliwienie głosowania obywatelom w wyborach lokalnych i krajowych z wykorzystaniem ICT (e-głosowanie, *e-voting*),
- rozwój form demokracji lokalnej (inicjatyw obywatelskich i referendów) z zastosowaniem kanałów komunikacji elektronicznej, np. przez rozwój forów dyskusyjnych na portalach gmin i powiatów, zwiększających działalność społeczną obywateli.

Zwiększenie różnych form angażowania obywateli w proces podejmowania decyzji dotyczących sfery społeczno-gospodarczej określane jest mianem e-partycytacji (e-uczestnictwa). Wykorzystanie ICT do wzmacniania pozycji obywateli wynika z rozwoju tych technologii i możliwości ich zaadaptowania do komunikacji z obywatelami. Internet jest postrzegany współcześnie jako [van Dijk 2012]:

- interaktywne medium, które odbiega od jednostronnej komunikacji z istniejącymi wcześniej środkami masowego przekazu,
- aktywne i kreatywne medium umożliwiające użytkownikom przekształcanie się od widzów, słuchaczy i czytelników do zaangażowanych obywateli-uczestników.

E-partycytacja jest definiowana jako zastosowanie mediów cyfrowych w pośredniczeniu i przekształceniu relacji między obywatelami a władzami publicznymi oraz administracją publiczną w kierunku większego uczestnictwa obywatelskiego [van Dijk 2009]. E-partycytacja ma swoje źródło w procesie udostępniania powszechnie informacji publicznej i umożliwiania obywatelom podejmowania dyskusji na jej temat. W szerszym zakresie wiąże się z uczestnictwem obywateli w procesach podejmowania decyzji o podziale zasobów, w tym także finansów publicznych w danej społeczności lokalnej lub w całym kraju. Przykłady stosowania narzędzi e-partycytacji przedstawione zostały na rys. 1.

Rys. 1. Główne zastosowania narzędzi e-partycytacji w procesie politycznym

Źródło: [Musiał-Karg 2017, s. 91].

Wyróżnia się wiele form e-partycytacji, które mogą być zastosowane w procesach demokratycznych. Problematyka zwiększania zaangażowania obywateli i ich uczestnictwa w procesach decyzyjnych może bezpośrednio wpływać nie tylko na sferę polityczną, ale także na społeczno-ekonomiczne aspekty funkcjonowania państwa.

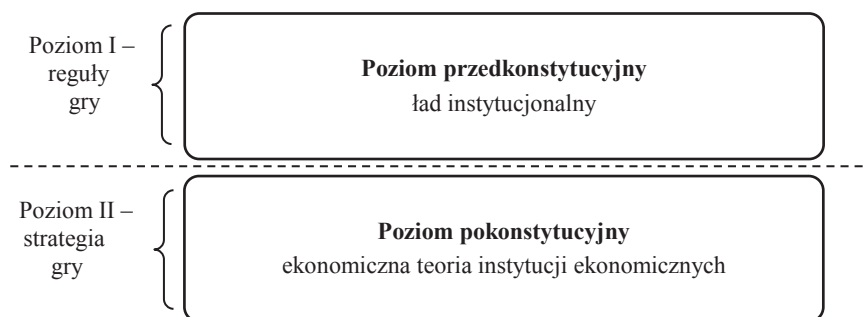
3. Rola obywateli – interesariuszy w procesach decyzyjnych według teorii wyboru publicznego

Jedną z dziedzin nowej ekonomii instytucjonalnej jest teoria wyboru publicznego (*public choice*). Z teorii tej wynika, że organizacje publiczne mogą czerpać informacje o kryteriach, którymi powinno się kierować państwo w procesie podejmowania decyzji o alokacji zasobów, dóbr i usług publicznych. Podstawą tej koncepcji jest poszukiwanie możliwości analizy wielu zachowań obywateli biorących udział w procesach podejmowania decyzji i ich zdolności do racjonalnego myślenia. Z założenia skutki owych decyzji powinny być korzystne dla społeczeństwa [Stankiewicz 2007]. Innymi słowy, z teorii wyboru publicznego wynikają badania wpływu indywidualnych decyzji jednostek na działania rządu, partii politycznych i innych funkcjonujących w społeczeństwie organizacji oraz działania grup interesów. Teoria wyboru publicznego jako dziedzina ekonomii instytucjonalnej obejmuje takie obszary badawcze, jak: teoria państwa, reguły głosowania, polityka partyjna, biurokracja, polityka grup interesu [Demirbas, Demirbas 2011]. Instytucje publiczne w państwie są budowane przez grupy społeczne określane (w myśl powiązanej z ekonomią instytucjonalną teorii interesariuszy¹ (*stakeholders*)) mianem interesariuszy. Interesariusze mają bezpośredni wpływ na społeczne interakcje oraz zwyczaje, a tym samym mogą odgrywać szczególną rolę w kontekście kształtowania ładu społeczno-ekonomicznego. Grupy interesu, kierując się własnymi celami, mogą oddziaływać na obowiązujący powszechnie system wartości, a tym samym funkcjonowanie administracji publicznej w danym państwie.

W myśl teorii wyboru publicznego porównuje się kryteria w celu oceny, jakie dobra nabywa państwo, kto jest obciążany kosztami ich produkcji oraz kto nimi zarządza. Przedstawiciele tego nurtu upatrują w znalezieniu tych kryteriów możliwość zwiększenia konkurencyjności instytucji tworzonych do zaspokajania potrzeb społecznych [Strange 2002]. Wyróżnia się dwa konceptualne poziomy wyboru publicznego [Stankiewicz 2007]: przedkonstytucyjny i pokonstytucyjny (rys. 2). Na płaszczyźnie przedkonstytucyjnej, rozumianej jako poziom ustalania reguł gry, powstaje porządek społeczno-gospodarczy odnoszący się do funkcjonowania całego państwa. Na drugim poziomie ustalane są szczegółowe strategie działań rynkowych. Tak rozumiana koncepcja wyboru publicznego ukazuje znaczenie polityki makroekonomicznej oraz systemu ram prawnych tworzonych przez rządy państw.

Istotnym wyznacznikiem realizacji idei zawartej w teorii wyboru publicznego jest jej zastosowanie w organizacjach publicznych. Skuteczne administrowanie tymi organizacjami ma na celu szukanie rozwiązań, które bez względu na decyzje wybor-

¹ Teoria *interesariuszy* rozwinęła się w odniesieniu do problemów politycznych i społecznych znajdujących się w otoczeniu każdej organizacji. W koncepcji *interesariuszy* kładzie się nacisk na społeczne i polityczne problemy otoczenia i jego wpływ na funkcjonowanie organizacji, w celu uporządkowania tych zależności i relacji.

Rys. 2. Płaszczyzny konceptualne w teorii wyboru publicznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Stankiewicz 2007, s. 324].

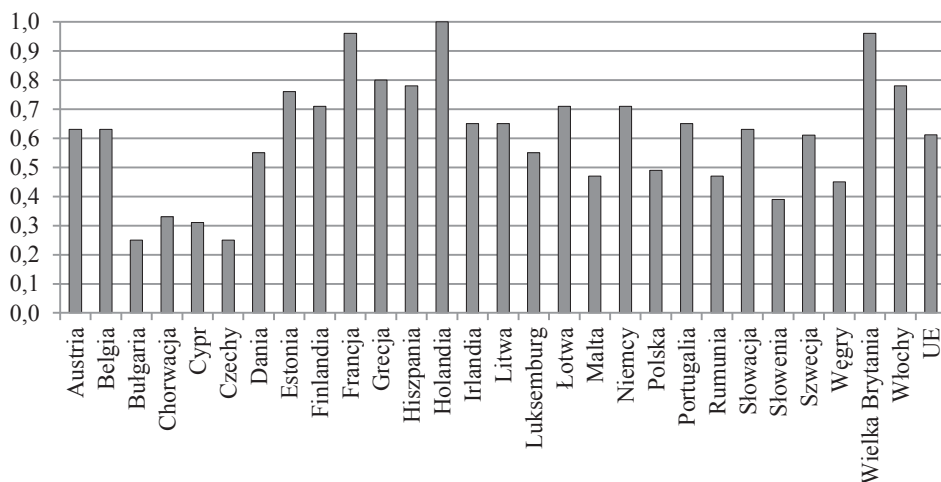
ców o powołaniu władz reprezentujących ich interesy, będą jak najlepiej wpływały na podział dóbr i usług publicznych w danym kraju. Inaczej kształtuje się problem w alokacji dóbr prywatnych. W tym wypadku istnieje możliwość osiągnięcia efektywności w sensie Pareto². Optimum Pareto nie uwzględnia jednak interesu publicznego, ponieważ użyteczności poszczególnych obywateli są ze sobą powiązane.

Z punktu widzenia rozwoju nowych technologii i koncepcji tworzenia elektronicznego państwa interesujący może być fakt wykorzystania teorii wyboru publicznego w ocenie kryteriów wpływających na procesy decyzyjne obywateli w nich uczestniczących w danym państwie. Rozwój e-administracji przez poprawę procesów demokratycznych powinien wpływać na wzmocnienie polityki publicznej [Liikanen 2003]. Z tego względu rozwój narzędzi e-partycypacji może znacząco wzmacniać rolę obywateli, szczególnie rozumianych jako interesariusze w państwie.

4. E-partycypacja w krajach Unii Europejskiej

Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego, zgodnie z rozporządzeniami Komisji Europejskiej, wskazuje spójną politykę państw członkowskich w zakresie informatyzacji administracji publicznej. W ocenie Parlamentu Europejskiego narzędzia e-demokracji powinny wspierać proces rozwoju aktywnego obywatelstwa przez poprawę partycypacji, przejrzystości i odpowiedzialności w podejmowaniu decyzji, wzmacniają przy tym demokratyczne mechanizmy nadzoru oraz przyznają obywatelom większe prawo głosu w życiu politycznym [Komisja Spraw Konstytucyjnych 2017]. Pomimo spójnej strategii rozwoju społeczeństwa informacyjnego różny jest stopień wykorzystania narzędzi e-partycypacji w krajach UE. Na rys. 3 zilustrowana została wartość wskaźnika e-uczestnictwa w państwach członkowskich w 2017 roku.

² Efektywność w sensie Pareto – koncepcja V. Pareto, według której nie ma żadnego alternatywnego sposobu alokacji dóbr, zapewniającego każdemu co najmniej takie samo położenie; dokonanie jakiegokolwiek zmiany w alokacji powoduje pogorszenie sytuacji jednych względem innych.

Rys. 3. Wartość wskaźnika e-uczestnictwa w krajach UE w 2017 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Global Information Technology Report 2016-2017*.

Indeks e-uczestnictwa ocenia w skali od 0 do 1 jakość oraz przydatność witryn rządowych w zapewnianiu swoim obywatelom informacji online oraz narzędzi i usług wspierających partycypację w debacie publicznej. Wartość wskaźnika w ciągu ostatnich dziesięciu lat nie ulegała znacznym zmianom³ w krajach członkowskich UE, stąd zaprezentowano tylko dane z 2017 roku. Średnia wartość wskaźnika dla wszystkich krajów przekracza 0,6, co wskazuje na ponadprzeciętną ocenę jakości i przydatności witryn rządowych oraz usług wspierających uczestnictwo w debacie publicznej. Nie jest to wynik imponujący zwłaszcza w kontekście zintensyfikowanej od lat polityki UE w zakresie wdrażania e-administracji w krajach członkowskich. Na podstawie wartości wskaźnika można stwierdzić, że w zakresie rozwoju i wykorzystania narzędzi e-partycypacji lepiej radzą sobie kraje Europy Zachodniej, Środkowej i kraje skandynawskie. Znacznie niższą wartość wskaźnika odnotowuje się w krajach Europy Wschodniej. Prawdopodobnie w tych krajach znacznie gorzej rozwinięte są narzędzia e-administracji, które pomogłyby w aktywizacji obywateli w zakresie ich e-uczestnictwa w procesach decyzyjnych. Problem wykorzystywania dostępnych narzędzi ICT do kontaktu z władzami publicznymi pokazuje również odsetek obywateli wykorzystujących Internet w owym celu (tab. 1 oraz rys. 4).

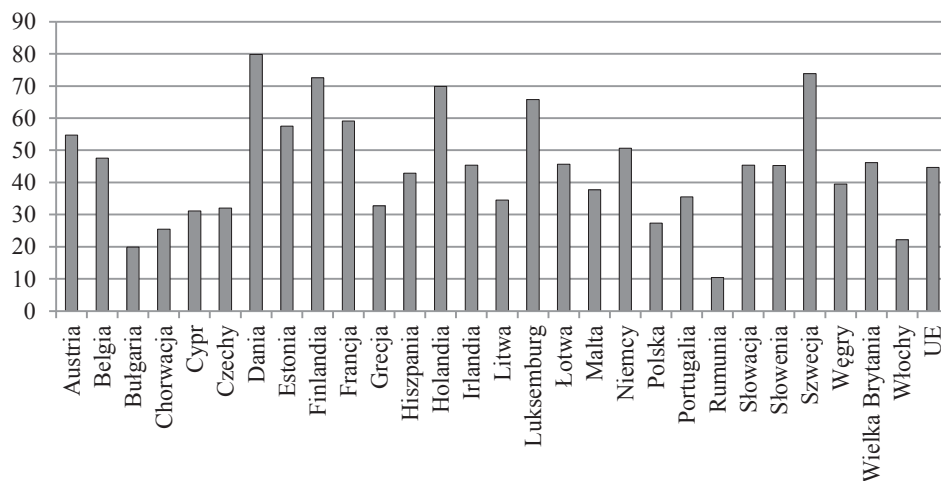
³ Odnotowane zmiany wyniosły +/-0,03.

Tabela 1. Odsetek obywateli wykorzystujących Internet do kontaktu z władzami publicznymi w krajach UE w latach 2008-2017

Kraj	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Austria	51	49	51	51	53	54	59	57	60	62
Belgia	26	41	45	47	50	50	55	52	55	55
Bułgaria	10	11	24	25	27	23	21	18	19	21
Chorwacja	16	17	19	17	26	25	32	35	36	32
Cypr	18	24	25	29	30	30	41	34	38	42
Czechy	19	26	23	42	30	29	37	32	36	46
Dania	49	73	78	81	83	85	84	88	88	89
Estonia	37	46	50	53	54	48	51	81	77	78
Finlandia	62	64	68	68	70	69	80	79	82	83
Francja	48	47	57	57	61	60	64	63	66	68
Grecja	13	14	16	27	34	36	45	46	49	47
Hiszpania	31	34	38	38	44	44	49	49	50	52
Holandia	61	61	64	62	67	79	75	75	76	79
Irlandia	34	37	37	44	49	45	51	50	52	55
Litwa	22	22	24	29	36	34	41	44	45	48
Luksemburg	60	66	67	60	61	56	67	70	76	75
Łotwa	20	30	40	41	47	35	54	52	69	69
Malta	25	34	37	37	41	32	40	42	44	45
Niemcy	44	48	50	50	51	49	53	53	55	53
Polska	22	25	28	28	32	23	27	27	30	31
Portugalia	19	21	26	37	39	38	41	43	45	46
Rumunia	7	7	8	7	31	5	10	11	9	9
Słowacja	40	38	50	48	42	33	57	51	48	47
Słowenia	35	35	44	46	48	52	53	45	45	50
Szwecja	59	65	68	74	78	78	81	73	78	84
Węgry	28	30	34	38	42	37	49	42	48	47
Wielka Brytania	40	48	48	40	43	41	51	49	53	49
Włochy	20	21	23	22	19	21	23	24	24	25

Źródło: Eurostat.

Na podstawie zaprezentowanych powyżej danych można skonstatować, że w krajach UE w wybranym okresie badawczym procent obywateli wykorzystujących Internet do kontaktu z władzami publicznymi, w poszczególnych krajach, stopniowo się zwiększa. W największym stopniu ten kanał komunikacji z administracją publiczną był wykorzystywany w krajach skandynawskich oraz Europy Środkowej.

Rys. 4. Średni odsetek obywateli wykorzystujących Internet do kontaktu z władzami publicznymi w krajach UE w latach 2008-2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat.

5. Zakończenie

Rozwój e-administracji jest współcześnie ważną i aktualną dziedziną funkcjonowania administracji publicznej. Jej efektywne działanie i relacje, które administracja państwa tworzy z innymi uczestnikami rynku, w sposób istotny przekładają się na ład instytucjonalny w danym kraju. Zwiększanie dostępności i jakości usług publicznych świadczonych drogą elektroniczną oraz poprawa procesów demokratycznych przez udostępnianie obywatelom narzędzi elektronicznych, które pozwolą im partycypować w decyzjach politycznych, może znacząco zmieniać sferę społeczno-gospodarczą państwa. W państwach Unii Europejskiej od niespełna 20 lat prowadzona jest spójna polityka w zakresie informatyzacji administracji publicznej. Analiza danych dotyczących stopnia wykorzystania Internetu do kontaktów z władzami publicznymi oraz szacujących wskaźnik e-partycypacji pokazuje, że we wszystkich krajach członkowskich w ciągu ostatnich dziesięciu lat zwiększyło się zaangażowanie obywateli w sprawy publiczne. Wykorzystywane są przy tym dostępne narzędzia e-partycypacji. Może to wskazywać na wzmacniającą się stopniowo rolę obywateli, szczególnie rozumianych jako interesariusze w danym państwie, w procesie podejmowania decyzji o alokacji zasobów w państwie. Z tego względu można skonstatować, że istnieje związek między teorią wyboru publicznego a rozwojem e-administracji zwłaszcza w zakresie rozwoju koncepcji e-demokracji i e-partycypacji (e-uczestnictwa). Przedmiotem tego związku jest w wielu krajach UE widoczne zaangażowanie obywateli w procesy decyzyjne i oczekiwane zmiany w odniesieniu do stanu demokracji w państwach.

Literatura

- Demirbas D., Demirbas S., 2011, *Role of the state in developing countries: public choice versus Schumpeterian approach*, Business and Economics Research Journal, vol. 2, no. 1, 2, s. 17.
- Gant J.P., 2008, *Electronic Government for Developing Countries*, ITU Telecommunication Development Sector's ICT Applications and Cybersecurity Division, Geneva, s. 15.
- Komisja Spraw Konstytucyjnych, 2017, *Sprawozdanie w sprawie e-demokracji w Unii Europejskiej: potencjał i wyzwania*, Parlament Europejski, Bruksela, s. 3–5.
- Liikainen E., 2003, *eGovernment for Europe's Public Services for the Future*, Inaugural Lecture of the 2003-2004 Academic Year, University of Catalunya, Barcelona, s. 5.
- MSWiA, 2008, *Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego do 2013 roku*, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa, s. 18.
- Musiał-Karg M., 2017, *E-demokracja, e-partycypacja i e-głosowanie, czyli o tym, jak zwiększać zaangażowanie obywateli w dobie Internetu*, [w:] *Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej*, red. M. Rachwał, WN WNPiD UAM, Poznań, s. 91.
- Sakowicz M., 2004, *The use of ICT in Polish local authorities: Improving the quality of local democracy and public services*, [w:] *Improving the Quality of East and West European Public Services*, eds. E. Löffler, M. Vintar, Ashgate, Bratislava, s. 195.
- Sakowicz M., 2008, *Zastosowanie nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych w rządzeniu i zarządzaniu administracją publiczną*, [w:] *Administracja publiczna na progu XXI wieku. Wyzwania i oczekiwania*, red. J. Osiński, Oficyna Wyd. SGH w Warszawie, Warszawa, s. 77.
- Stankiewicz W., 2007, *Historia myśli ekonomicznej*, PWE, Warszawa.
- Stempnakowski Z., 2007, *Administracja elektroniczna*, [w:] *Spółeczeństwo informacyjne – problemy rozwoju*, red. A. Szewczyk, Difin, Warszawa, s. 55.
- Strange S., 2002, *The declining authority of states*, [w:] *The Global Transformation Reader*, eds. D. Held, A. McGrew, Polity, Cambridge, s. 133.
- van Dijk J.A.G.M., 2009, *Participation in policy making*, [w:] *Study on the Social Impact of ICT*. Report for European Commission, Information Society and Media Directorate-General, European Communities DOI, Luxembourg, s. 12.
- van Dijk J.A.G.M., 2012, *Digital democracy: vision and reality*, [w:] *Public Administration in the Information Age: Revisited*, eds. I.Th.M. Snellen, M. Thaens, W.B.H.J. van de Donk, IOS Press, Amsterdam, s. 49.